

Cmentarz wojenny w Łukowie Łapiguzie

Marzena Gałęcka

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie

Słowa kluczowe: Łuków Łapiguz, cmentarz wojenny, opieka nad grobami wojennymi, pomniki na cmentarzach wojennych, nagrobki na cmentarzach wojennych, kaplice na cmentarzach wojennych

W OKRESIE WIELKIEJ WOJNY NA FRONCIE zachodnim powstała sieć okopów. Także na froncie wschodnim pola zostały pocięte rowami strzeleckimi, jednak najważniejsza dla wyników działań wojennych okazała się szybkość poruszania się, dlatego znaczenie strategiczne miały węzły komunikacyjne: stacje kolejowe i skrzyżowania dróg oraz doskonale skomunikowane twierdze. Wszędzie w krajobraz wtapiały się mogiły i cmentarze żołnierskie, tak liczne, że zanim ostatecznie rozstrzygnęły się losy wojny, przystąpiono do ich inwentaryzowania, komasacji i realizacji różnego typu form upamiętnienia.

W ciągu blisko stu lat cmentarze wojenne w Polsce były porządkowane i zaniedbywane, zapominane i przywracane pamięci. Jak to napisał jeszcze przed zakończeniem wojny Tadeusz Szydłowski: „pamięć tych, co w tych olbrzymich światowych zapasach polegli, kładąc się bezwiednie jako mierzwa dla nowego porządku rzeczy, uczcić należy!”¹. Trzeba nadmienić, że w opinii tego autora „nadać kształt artystyczny

zbiorowisku jednostajnych grobów” było zadaniem niesłychanie trudnym, toteż zalecał „ograniczać się do form najprostszych, najnaturalniejszych, dążyć do wyzyskania piękna przyrody”².

W ostatnich dekadach wiele cmentarzy wojennych zostało wpisanych do rejestru zabytków, a działania podejmowane przez wojewódzkich konserwatorów zabytków nieraz odsłaniały zapomniane karty ich historii. Tak właśnie stało się w przypadku cmentarza wojennego w Łukowie Łapiguzie, który jest jednym z największych na obszarze województwa lubelskiego. Powstał w miejscu nieprzypadkowym, ale nie związanym bezpośrednio z wydarzeniami militarnymi, które wpłynęły na losy wojny.

1. *Karte des westlichen Russlands*, mapa Łuków L 34 (fragment), 1914. Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego, http://www.mapywig.org/m/German_maps

1. *Karte des westlichen Russlands*, Łuków L 34 map (part), 1914. Map Archive of the Polish Military Geographical Institute, http://www.mapywig.org/m/German_maps

Strategiczne położenie miasta

Do 1912 roku miasto Łuków było siedzibą jednego z dziesięciu powiatów guberni siedleckiej w Królestwie Polskim. Od Siedlec dzieliła je odległość około 30 kilometrów, którą można było przebyć drogą lub koleją. Była to tak zwana Kolej Warszawsko-Terespolska, szerokotorowa, z końcową stacją w Warszawie, ukończona w 1867 roku. W roku 1871 została przedłużona do Brześcia, skąd można było dojechać do Moskwy, a od 1873 roku także do Kijowa. Poszczególne linie kolejowe związane z Koleją Warszawsko-Terespolską stanowiły ważne militarnie połączenie zespołu twierdz wołyńskich w Równem, Dubnie i Łucku z twierdzami Brześć i Warszawa.

Od listopada 1876 roku po zachodniej stronie stacji kolejowej Łuków do torów dobiegała linia stanowiąca połączenie z leżącym na trasie Kolei Nadwiślańskiej Iwanogradem (Dęblinem)³, a tym samym z cytadelą i fortami rosyjskiej twierdzy iwanogradzkiej. W ten sposób od strony wschodniej, północnej i zachodniej miasto zostało obwiedzione torami kolejowymi, które docelowo wiązały największe twierdze Warszawskiego Okręgu Wojennego i umożliwiały zaopatrywanie frontu posiłkami z głębi Rosji.

W 1913 roku, w związku z likwidacją w 1912 roku guberni siedleckiej, powiat łukowski został włączony do guberni lubelskiej. Siedziba władz gubernialnych oddaliła się o ponad 50 kilometrów, jednak już od

roku 1897 funkcjonowało połączenie kolejowe Łukowa z Lublinem – przez Parczew⁴.

Oprócz stacji kolejowej Łuków, z dworcem pasażerskim, na zachód od miasta, za Krzną, przy linii jednotorowej z Dęblińska, zlokalizowany był dworzec towarowy (oznaczony na mapie z 1914 roku jako Güter-Bhf.). Na północny zachód od dworca, w Łapiguzie, znajdowały się rosyjskie koszary wojskowe, w których ostatnią stacjonującą jednostką przed wybuchem Wielkiej Wojny był 6. dywizjon moździerzy 6. korpusu armijnego imperium rosyjskiego⁵.

Cmentarz przy lazarecie

Od sierpnia 1914 roku na terenie koszar funkcjonował rosyjski lazaret. Żołnierzy zmarłych w wyniku odniesionych ran i na choroby zakaźne chowano na niewielkim cmentarzu, który najprawdopodobniej utworzono dopiero w związku z potrzebami wojennymi. Zapewnienie godnego pochówku żołnierzom wypełniało postulaty Komitetu Aleksandrowskiego, działającego w Sankt Petersburgu i od początku wojny zajmującego się opieką nad rannymi oraz grobownictwem wojennym. Stanowisko komitetu zostało zaakceptowane przez cara Mikołaja II. Dnia 14 grudnia 1914 roku⁶ warszawska kancelaria generał-gubernatora wydała odezwę, w której zalecano, by zmarłych w szpitalach żołnierzy chować na oddzielnych cmentarzach lub w wydzielonym miejscu. Zwrócono także uwagę na konieczność ich upamiętnienia krzyżem albo pomnikiem⁷.

Z końcem sierpnia 1915 roku w wyniku letniej ofensywy państw centralnych armia rosyjska wycofała się na wschód, opuszczając obszar Królestwa

2. Mapa Łuków P41-S35 (fragment), Warszawa 1938. Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego, http://www.mapywig.org/m/WIG_maps

2. Łuków P31-S35 map (part), Warsaw 1938. Map Archive of the Polish Military Geographical Institute, http://www.mapywig.org/m/WIG_maps

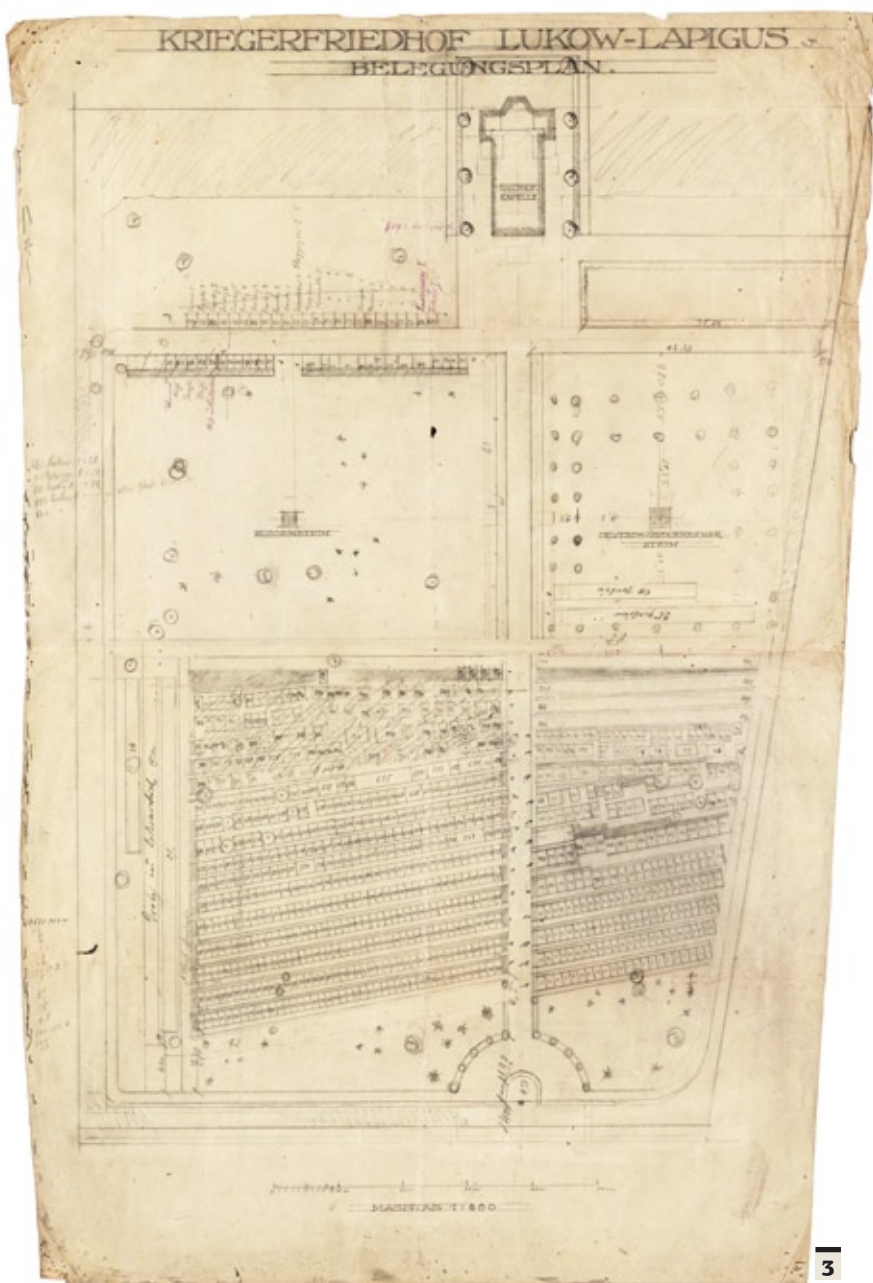
3. *Kriegerfriedhof Lukow-Lapiguz Belegungsplan*, Urząd Wojewódzki Lubelski [1919-1939], Wydział Komunikacyjno-Budowlany, *Plany cmentarzy wojennych na terenie województwa lubelskiego*, b.d., k. 3. Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 3236

3. *Kriegerfriedhof Lukow-Lapiguz Belegungsplan*, Lubelskie Voivodeship Office [1919-1939], Transport and Construction Department, *Plans of military cemeteries at the area of the Lubelskie Voivodeship (Plany cmentarzy wojennych na terenie województwa lubelskiego)* no date, k. 3. State Archive in Lublin, ref. no. 3236

Polskiego. Linia frontu przesunęła się o 480 kilometrów. Rosjanie utracili znaczne terytorium, a przede wszystkim żołnierzy⁸. Działania w okolicach Łukowa skierowane przeciw 2. armii rosyjskiej były prowadzone z udziałem korpusu Landwehry Woyrscha⁹, wzmocnionego i operującego w ramach grupy armijnej Woyrsch. W ten rejon korpus Landwehry dostał się z kierunku Kielce – Radom, 17 lipca 1915 roku przełamał pozycje rosyjskie pod Siennem, a następnie sforsował Wisłę na odcinku od Dęblińska ku północy¹⁰. W dniu 11 sierpnia zajął Łuków. August Krasicki¹¹, oficer Legionów Polskich, dnia 12 sierpnia na trasie pomiędzy Serokomlą a Kąkolewnicą, położonymi na południe i południowy wschód od Łukowa, zanotował: „chłopi tutejsi bardzo rezolutni, opowiadają jak Moskale rabowali i palili, z nienawiścią zwracają się też do Moskali, a wojska austriackie i Legiony witają jak zbawców”¹².

We wrześniu 1915 roku działania wojenne w międzyrzeczu Wisły i Bugu nie były już prowadzone. Wówczas na terenie koszar w Łapiguzie ulokował się garnizon niemiecki.

Po zajęciu w lecie 1915 roku Królestwa Polskiego przez wojska państw centralnych na terenach pod okupacją niemiecką wprowadzono najpierw zarząd wojskowy, a później administrację specjalną – gubernatorstwa wojskowe, które nie sprawowały funkcji administracyjnych. Dnia 10 października tego roku zostało powołane gubernatorstwo wojskowe w Łukowie¹³. Do jego zadań na podlegającym mu terenie dwóch powiatów, łukowskiego i garwolińskiego, należała ochrona linii i dworców kolejowych oraz innych środków komunikacyjnych, ubezpieczanie transportów wojskowych i miejsc zakwaterowania oddziałów, kontrola szpitali wojskowych, obozów wysiedleńców, współpraca z niemiecką administracją cywilną w sprawach policyjnych i gospodarczych, a także opieka nad grobami poległych żołnierzy. Gubernatorstwa wojskowe podlegały Generalnemu Gubernatorstwu w Warszawie, którym kierował szef cywilny (*Zivilschef*).

Cmentarz żołnierski

W 1917 roku został wykonany plan przeorganizowania cmentarza w Łukowie Łapiguzie, podpisany w języku niemieckim: *Kriegerfriedhof Lukow-Lapiguz*, co można byłoby przetłumaczyć: żołnierski cmentarz Łuków-Łapiguz¹⁴. Użyte określenie „żołnierski”, odpowiadało formule stosowanej przez armię niemiecką – struktury zajmujące się sprawami grobownictwa nazwano *Kriegergräberabteilung*. Na terenach wchodzących w skład monarchii austro-węgierskiej, na przykład w nazwie 9. Wydziału Grobów Wojennych (9. *Kriegsgräberabteilung*) przy Ministerstwie Wojny występowało słowo *Kriegs-* (wojenny)¹⁵, jednak już na ziemiach okupowanych przez Austro-Węgry sprawami grobownictwa wojennego na poziomie Generalnego

Gubernatorstwa Wojskowego i komend powiatowych zajmowały się struktury o nazwie Kriegergräberabteilung, a więc brzmiące tak jak na obszarze pod okupacją niemiecką¹⁶. Pierwszy źródłosłów podkreślał, że pochowani byli wojownikami/żołnierzami, drugi wskazywał na genezę powstania cmentarza.

Wspomniany powyżej plan cmentarza został wykonany w ramach realizacji zadań własnych Cesarstwo-Niemieckiego Wojskowego Gubernatorstwa w Łukowie. Cmentarzowi założonemu przez Rosjan przydane zostało większe znaczenie: z miejsca, na którym chowano żołnierzy zmarłych w lazarecie przeobraził się w miejsce pamięci. Cmentarz został zakomponowany wzdłuż osi północ-południe, wyznaczonej aleją główną prowadzącą od reprezentacyjnego wejścia ku zamykającej perspektywę kaplicy. Dwie aleje poprzeczne dzieliły go na mniejsze kwatery: w południowej części cmentarza znalazły się kwatery z grobami, w części środkowej – kwatery z usytuowanymi w ich centrach obeliskami upamiętniającymi żołnierzy armii rosyjskiej (po zachodniej stronie) oraz niemieckiej i austro-węgierskiej (po wschodniej stronie), zaś w części północnej wzniesiono niewielką kaplicę¹⁷.

Na planie zwraca uwagę zróżnicowanie układu mogił w dwóch kwaterach w południowej części

cmentarza – od stosunkowo nieregularnego po rzędowy – oraz usytuowanie poszczególnych rzędów na ukos w obrębach kwater wyznaczonych prostymi alejami. Ten zaburzony układ świadczy o stopniowym rozrastaniu się cmentarza, początkowo chaotycznym, na miarę bieżących potrzeb, a następnie w sposób usystematyzowany w związku z prowadzoną przez niemieckie władze okupacyjne komasacją i porządkowaniem grobów wojennych. Na tym etapie teren ujęto w regularne ramy kwater, wybudowano kaplicę, wzniesiono kamienne pomniki, a także ustawiono drewniany nagrobek upamiętniający żołnierzy wyznających islam.

Formy upamiętnienia

Dominującym, zasadniczym elementem cmentarza była drewniana kaplica z wieżą od frontu, zbudowana na przełomie lat 1917 i 1918. Wzniesiono ją z intencją upamiętnienia żołnierzy niemieckich i austriackich „poległych i zmarłych w tej części wojskowego gubernatorstwa”¹⁸, których nazwiska zostały wymienione na 12 tablicach pamiątkowych, umieszczonych we wnętrzu.

Oprócz kaplicy zbudowano dwa pomniki (oba około dwumetrowej wysokości). W zachodniej części cmentarza – upamiętniający żołnierzy armii rosyjskiej (*Russenstein*). Pomnik ustawiony był na trójstopniowej

4. Kaplica na cmentarzu w Łukowie Łąpiguzie, b.d. Fot. ze zbiorów prywatnych A. Zdrojewskiego, www.galeria.lukow-historia.pl

4. Chapel at the cemetery in Łuków Łąpiguz, no date. Photo from private collection of A. Zdrojewski, www.galeria.lukow-historia.pl

5. Pożar kaplicy na cmentarzu w Łukowie Łąpiguzie 12 kwietnia 1972 r. Fot. ze zbiorów prywatnych Z. Mazura, www.galeria.lukow-historia.pl

5. Chapel at the cemetery in Łuków Łąpiguz on fire, 12 April, 1972. Photo from private collection of Z. Mazur, www.galeria.lukow-historia.pl

6. Pomnik upamiętniający żołnierzy armii rosyjskiej, b.d. Fot. ze zbiorów prywatnych A. Zdrojewskiego, www.galeria.lukow-historia.pl

6. Monument commemorating the Russian army soldiers, no date. Photo from private collection of A. Zdrojewski, www.galeria.lukow-historia.pl

7. Pomnik upamiętniający żołnierzy armii niemieckiej i austro-węgierskiej, 1937. Fot. ze zbiorów prywatnych A. Zdrojewskiego, www.galeria.lukow-historia.pl

7. Monument commemorating the German and Austro-Hungarian army soldiers, 1937. Photo from private collection of A. Zdrojewski, www.galeria.lukow-historia.pl

platformie, składał się z czterech zblokowanych części ustawionych jedna na drugiej i nieznacznie zwężał się ku dołowi. Zwieńczenie miało formę mocno spłaszczonej piramidy, wyniesionej na schodkowym cokole. Na pomniku umieszczony był napis, niestety nieczytelny na archiwalnej fotografii.

Pomnik poświęcony żołnierzom armii niemieckiej i austriackiej (*Deutsch-Österreicher Stein*) miał także formę bloku, jednak zdobiły go elementy rzeźbiarskie: herb Cesarstwa Niemieckiego ukoronowany cesarską koroną i mały wspólny herb przeznaczony dla instytucji monarchii austriacko-węgierskiej¹⁹, składający się z herbu Austrii (po lewej stronie), herbu Węgier (po prawej stronie) i tarczy herbowej Habsburgów (pośrodku). Zwieńczył go niemiecki hełm, wsparty na wieńcu laurowym oraz skrzyżowanych bagnecie i ręcznym granacie. Napis informował, że pomnik został wzniesiony przez Cesarsko-Niemieckie Wojskowe Gubernatorstwo w Łukowie w 1918 roku („Errichtet/vom./Keiserl. Deutschen/ Milit. Gouvernement/ Lukow/ 1918”). Identyczną, enigmatyczną i wyłącznie informacyjną treść napisu na pomniku odnajdujemy na cmentarzu wojennym w Maciejowicach (gmina Głowaczów, powiat kozienicki), a więc na trasie korpusu Landwehry Woyrscha („Kaiserl./ Deutschen/ Milit. Gouv./ Lukow/ 1918 Maciejowice”).

Pomniki były wykonane z piaskowca szydlowieckiego, wydobytego z kamieniołomu w Śmiłowie koło Jędrzejowa²⁰. Obecnie te opisane powyżej formy upamiętnienia nie istnieją. Pomnik poświęcony pamięci żołnierzy niemieckich i austriackich został zniszczony w latach 90. XX wieku. Można jednak wskazać dokładnie miejsca, w których stały, gdyż wciąż są widoczne fragmenty ich fundamentów.

Zachował się natomiast drewniany nagrobek przypominający minaret, upamiętniający żołnierzy muzułmanów. Napisy wykonane zostały łacinką. Inskrypcja: „Den Kämpfern Mohammedanischen Glaubens die im Russ Lazarett Luk.-Łapigus ihren wunden erlagen” (wojownikom wiary mahometańskiej, którzy zmarli z ran w szpitalu rosyjskim w Łukowie-Łapiguzie) została zapisana w języku niemieckim, natomiast nazwiska żołnierzy i ich przynależność do oddziałów

8

9

10

wojsk rosyjskich są transliterowane. Trzycyfrowe liczby przed nazwiskami informują o numerze ewidencyjnym grobu.

Trzeba przyznać, że forma nagrobka honorowała przynależność kulturową żołnierzy. A jednak nie był on także pozbawiony przekazu uniwersalnego: konstrukcja o pionowym schemacie przypominająca wieżę oraz żłobienia oplatające walcowaty trzon, sugerujące spiralny ruch, należą do repertuaru sztuki całego świata.

Od 30 sierpnia 1964 roku nagrobek był w posiadaniu ówczesnego Muzeum Okręgowego w Lublinie. Znalazł się tam, gdyż – zapewne z powodu ogólnego zaniedbania cmentarza – został „wskazany i zaoferowany do zabrania przez mgr. Longina Kowalczyka, kierownika Muzeum Regionalnego w Łukowie”²¹. W 1972 roku nagrobek został formalnie przekazany do Muzeum Wsi Lubelskiej i do chwili obecnej znajduje się w magazynie muzealiów.

Opieka nad cmentarzem w okresie II RP

Wieczorem 11 listopada 1918 roku niemiecki garnizon w Łukowie Łapiguzie został rozbrojony przez obwodowy oddział Polskiej Organizacji Wojskowej. W dniu 29 listopada ukazał się rozkaz dowódcy Okręgu Generalnego Warszawskiego L.Szt. 331/18 dotyczący wcielenia oddziałów POW na terenie Okręgu Generalnego Warszawskiego do wojska polskiego.

Kompania sformowana w Łukowie i pełniąca tutaj służbę garnizonową weszła w maju 1919 roku w skład organizowanego batalionu zapasowego 22. siedleckiego pułku piechoty²².

Kolejnych pochówków na cmentarzu dokonano w związku z działaniami podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku. Żołnierze wojska polskiego zostali pochowani we wschodniej części cmentarza, od strony ul. Strzelniczej. Groby żołnierzy bolszewickich umiejscowiono w części południowej, wzdłuż zachodniej granicy cmentarza, jednak obecnie są one zupełnie nieczytelne. Informacja o położeniu kwatery bolszewickiej została naniesiona na plan wykonany w 1917 roku, będący w stałym użyciu w okresie międzywojennym, o czym świadczą wykonane ołówkiem uzupełnienia w języku polskim.

W okresie II Rzeczypospolitej zarząd nad cmentarzem objęły polskie władze wojskowe: Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi przy Dowództwie Okręgów Generalnych, a następnie po 1922 roku Referat Grobownictwa Wojennego umiejscowiony w Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych przy Urzędzie Wojewódzkim Lubelskim²³.

Z dokumentów urzędów wyspecjalizowanych w opiece nad grobami wojennymi wynika, że cmentarz wojenny w Łukowie Łapiguzie był jednym z największych na obszarze województwa lubelskiego. Liczba pochówków w mogiłach pojedynczych i masowych według spisów ewidencyjnych z lat 20. XX

wieku była następująca: 208 żołnierzy armii austriackiej, 1009 – rosyjskiej, 36 – niemieckiej i 548 żołnierzy o nieustalonej przynależności armijnej, to jest łącznie 1801 żołnierzy²⁴.

Cmentarz wojenny

W rozumieniu Ustawy z dnia 23 marca 1933 roku o grobach i cmentarzach wojennych²⁵ cmentarze te zostały przeznaczone do chowania zwłok osób poległych w walkach o niepodległość i zjednoczenie państwa polskiego, wojskowych poległych lub zmarłych z powodu działań wojennych bez względu na narodowość, sióstr miłosierdzia i wszystkich osób, które, wykonując zleczone im czynności przy jakiegokolwiek formacji wojskowej, poległy lub zmarły z powodu działań wojennych, jeńców wojennych i osób internowanych oraz uchodźców z 1915 roku. Żołnierska nekropola w Łukowie Łapiguzie, na której chowano poległych i zmarłych podczas wojny żołnierzy mieściła się w definicji cmentarza wojennego²⁶ zawartej w wyżej wymienionej ustawie. Niezależnie od tego statusu także w okresie międzywojennym były tutaj dokonywane kolejne pochówki żołnierzy różnych formacji wojska polskiego, nie związane z działaniami wojennymi, zaś kaplica służyła polskiemu garnizonowi mieszczącemu się w koszarach.

8. Drewniany nagrobek upamiętniający żołnierzy wyznających islam, b.d. Fot. ze zbiorów prywatnych K. Oklińskiego, www.galeria.lukow-historia.pl

8. Wooden grave monument commemorating the Muslim soldiers, no date. Photo from private collection of K. Okliński, www.galeria.lukow-historia.pl

9. Drewniany nagrobek upamiętniający żołnierzy wyznających islam. Fot. K. Wasilczyk, 1999, archiwum fotograficzne Muzeum Wsi Lubelskiej

9. Wooden grave monument commemorating the Muslim soldiers. Photo by K. Wasilczyk, 1999, photo archives of the Open Air Village Museum in Lublin

10. Inskrypcja na nagrobku upamiętniającym żołnierzy wyznających islam. Fot. K. Wasilczyk, 1999, archiwum fotograficzne Muzeum Wsi Lubelskiej

10. Inscription on the grave monument commemorating the Muslim soldiers. Photo by K. Wasilczyk, 1999, photo archives of the Open Air Village Museum in Lublin

11. Cmentarz wojenny w Łukowie Łapiguzie, widok ogólny. Fot. M. Gałęcka, 2014

11. Military cemetery in Łuków Łapiguz, general view. Photo by M. Gałęcka, 2014

12. Cmentarz wojenny w Łukowie Łapiguzie, groby żołnierskie. Fot. M. Gałęcka, 2014

12. Military cemetery in Łuków Łapiguz, soldiers' graves. Photo by M. Gałęcka, 2014

Do 1933 roku sukcesywnie była prowadzona akcja komasacji cmentarzy wojennych. Ich liczba na obszarze województwa lubelskiego miała zostać zredukowana z 425 do 180, mogił masowych z 6282 do 4452, zaś mogił pojedynczych z 14 604 do 11 242. Nie wspomniano o redukcji kwater wojennych na cmentarzach wyznaniowych, których liczbę szacowano na 146²⁷.

11

12

Cmentarz w Łukowie Łapiguzie miał być utrzymany i przeznaczony na zbiorowy, tym bardziej że znajdował się na nieruchomości państwowej i jego dalsze funkcjonowanie nie rodziło zobowiązań finansowych, gdyż nie było konieczności wykupienia gruntu przez skarb państwa z rąk prywatnych. W związku z powyższym planowano roboty remontowe, w tym naprawę ogrodzenia wykonanego z drewna kantowego, wykonanie znaków mogiłnych i usypanie 919 mogił kryjących pochówki pojedyncze i zbiorowe. Od marca-kwietnia 1939 roku na kolejnych mogiłach były wykonywane betonowe krzyże i nagrobki (miedzy innymi w formie nawiązującej do Krzyża Żelaznego).

W styczniu 1939 roku Referat Grobownictwa Wojennego zawiadomił Starostwo Powiatowe w Łukowie o asygnowaniu zaliczki w kwocie 226 zł na kupno potrzebnej ilości materiału drzewnego dębowego do naprawy krzyży na cmentarzu wojennym w Łukowie Łapiguzie, prosząc jednocześnie o załączenie kosztorysu na wykonanie krzyży, pomalowanie ich karboliną i na ogrodzenie sztachetowe cmentarza²⁸. W odpowiedzi starostwo przesłało w lutym dwie oferty wykonania robót stolarskich, obejmujących między innymi wykonanie krzyży o wysokości 170 cm, z 70-centymetrową belką poprzeczną²⁹. W piśmie przewodnim poinformowało, że po sprawdzeniu na miejscu przekonano się, że cmentarz jest całkowicie ogrodzony, natomiast krzyże są w stanie kompletnego zniszczenia (zapotrzebowanie na nowe krzyże obliczono na 500 sztuk). Zapewne w wyniku analizy opłacalności przedsięwzięcia Referat Grobownictwa Wojennego uznał, że przedmiotem zamówienia będą betonowe nagrobki (200 sztuk) i krzyże (90 sztuk)³⁰. W marcu asygnowano zaliczkę, a w kwietniu nastąpił odbiór prac: 48 krzyży i 12 nagrobków wykonanych przez betoniarza Mariana Chomiczkiego z Lublina. Przedsięwzięcie miało być kontynuowane, a na wyraźną prośbę starosty łukowskiego, który prosił „o delegowanie majstra z Lublina, bo wykonane przez niego nagrobki są solidne”, Urząd Wojewódzki Lubelski poinformował, że „na wykonanie 100 nagrobków i 34 krzyży betonowych na mogiły żołnierzy armii polskiej i niemieckiej zostanie delegowany betoniarz Chomiczki”³¹. W związku z wybuchem wojny we wrześniu 1939 roku prace nie zostały zakończone.

Ostatni okres funkcjonowania cmentarza przypadł na lata 1939-1944. Pochowano tutaj wówczas żołnierzy armii III Rzeszy.

Po II wojnie światowej cmentarz był miejscem odwiedzanym dopóty, dopóki była okazjonalnie wykorzystywana kaplica. W dniu 6 kwietnia 1972 roku na skutek zaprószenia ognia kaplica spłonęła. Od tej pory cmentarz powoli ulegał zapomnieniu. W 1997 roku dokonano ekshumacji grobów żołnierzy niemieckich z okresu II wojny światowej.

Mieszkańcy miasta ponownie zainteresowali się cmentarzem pod koniec lat 90. XX wieku. Dnia 15 sierpnia 2000 roku, w 80. rocznicę Bitwy Warszawskiej, odsłonięto pomnik upamiętniający poległych bohaterów wojny 1920 roku. W 2003 roku na zlecenie miasta Łuków, będącego właścicielem nieruchomości, opracowany został projekt remontu cmentarza, na którym znajdowało się już tylko 191 znaków mogilnych, usytuowanych w 10 kwaterach (w związku z tym, że większość mogił uległa całkowitemu zatarciu, powszechnie uważano, że na cmentarzu pochowanych zostało znacznie mniej żołnierzy niż wynika ze statystyk sporządzanych w okresie międzywojennym). W kolejnych latach wykonano nowe ogrodzenie, sukcesywnie wymieniane są zniszczone krzyże i obramowania kwater.

W 2014 roku cmentarz wojenny w Łukowie Łapiguzie został wpisany do rejestru zabytków województwa lubelskiego³². Odszukany został wówczas w Archiwum Państwowym w Lublinie jego plan oraz dokumenty źródłowe. Dzięki tym dokumentom, a także archiwalnym fotografiom i pocztówkom zgromadzonym przez łukowskich regionalistów: Zenona Mazura, Krzysztofa Oklińskiego, Konrada Osypińskiego i Andrzeja Zdrojewskiego, udostępnionym na stronach internetowych³³, udało się ustalić zapomniane fakty z dziejów tej wojennej nekropoli. ■

Marzena Gałęcka, historyk sztuki, absolwentka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Dyplom magistra uzyskała w 1996 r. Od 1999 r. pracuje w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Lublinie. Specjalizuje się w historii wielokulturowej Lubelszczyzny XIX i XX wieku. Od 2005 r., zarówno w ramach obowiązków służbowych, jak i badań niezależnych, zajmuje się stratami wojennymi w czasie I i II wojny światowej wśród zabytków nieruchomych województwa lubelskiego oraz historią ich odbudowy, a także historią cmentarzy wojennych z lat I wojny światowej. W 2012 r. jako stypendystka ministra kultury i dziedzictwa narodowego opracowała temat: *Straty i zniszczenia poniesione w zabytkach nieruchomych w okresie I wojny światowej na obszarze województwa lubelskiego – w jego aktualnych granicach*. W 2013 r. wzięła udział w zorganizowanej przez Polski Komitet Narodowy ICOMOS i Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie konferencji „Wartościowanie zabytków architektury”, prezentując przykłady odbudowy zabytków zniszczonych podczas I wojny światowej.

Przypisy

- 1 T. Szydłowski, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Warszawa-Lublin-Łódź-Kraków 1919, s. 190.
- 2 Jw., s. 189.
- 3 H. Wiercieński, *Opis statystyczny guberni lubelskiej*, Warszawa 1901, s. 428.
- 4 Jw.
- 5 *Raspisanije suchoputnych wojsk 1836-1914*, Sankt-Petersburg 1914.
- 6 Według starego stylu czyli kalendarza juliańskiego.
- 7 M. Dąbrowski, *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004, s. 29-30.
- 8 M.S. Neiberg, D. Jordan, *Front wschodni 1914-1920. Od Tannenbergu do wojny polsko-bolszewickiej*, Poznań 2010, s. 83.
- 9 Korpus Landwehry Woysrscha, tzw. śląski – korpus obrony krajowej armii niemieckiej na froncie wschodnim pod dowództwem generała Remusa von Woysrscha. Zmobilizowany przez Prusaków, od momentu przekroczenia Wisły na południe od Dębłina we wrześniu 1914 r. podlegał dowództwu austro-węgierskiemu i wszedł w skład austro-węgierskiej 1. armii. Pozostał w ścisłej łączności z austriackimi siłami zbrojnymi do końca 1917 r. W 1915 r. korpus Landwehry działał w ramach grupy armijnej Woysrsch.
- 10 J. Rubacha, *Korpus Landwehry w bojach o Baranowicze latem 1916 roku*, „Ślupskie Studia Historyczne” 2010, nr 16, s. 73, <http://ssh.apsl.edu.pl/baza/wydawn/ssh016/rubacha.pdf>
- 11 August Krasicki (1873-1946), oficer komendy Legionów Polskich, autor dziennika opublikowanego pod tytułem *Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916*, Warszawa 1988.
- 12 A. Krasicki, *Dziennik...*, jw., s. 298.
- 13 Cesarsko-Niemieckie Wojskowe Gubernatorstwo w Łukowie.
- 14 Niem. Krieger – „wojownik”, ale także „żołnierz”.
- 15 J. Schubert, *Pochówki żołnierskie w tradycji historycznej do czasów I wojny światowej. Powstanie cmentarzy wojskowych*, „Czasopismo Techniczne” 2011, z. 16, s. 187-188, http://suw.biblos.pk.edu.pl/resources/i5/i3/i9/i5/r5395/SchubertJ_Pochowki-Zolnierskie.pdf
- 16 Tenże, *Śluzby grobownicze armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej w czasie I wojny światowej (1915-1918)*, „Czasopismo Techniczne” 2011, z. 16, s. 204-205, https://suw.biblos.pk.edu.pl/resources/i5/i3/i9/i6/r5396/Schubert_SluzbyGrobownicze.pdf
- 17 Plan cmentarza znajduje się w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie (dalej: APL). Urząd Wojewódzki Lubelski [1919-1939], Wydział Komunikacyjno-Budowlany, *Plany cmentarzy wojennych na terenie województwa lubelskiego*, (b.d.), k. 3, *Kriegerfriedhof Lukow-Lapiguz Belegungsplan*, APL, sygn. 3236.
- 18 Cesarsko-Niemieckie Wojskowe Gubernatorstwo w Łukowie [1915-1918], *Vierteljahres-Bericht des Kaiserlich Deutschen Militärgouvernements Łuków für die Zeit von 26 März bis 28 September 1918*, k. 105, APL, sygn. 64.
- 19 Forma tzw. małego wspólnego herbu została podana do publicznej informacji w Obwieszczeniu z 27 kwietnia 1916 r. w sprawie ustanowienia nowej formy małego wspólnego herbu, przeznaczonego dla wspólnych instytucji Monarchii austro-węgierskiej, *Dziennik Ustaw państwa dla królestw i krajów w Radzie Państwa reprezentowanych*, 1916, nr 125.
- 20 Cesarsko-Niemieckie Wojskowe Gubernatorstwo w Łukowie [1915-1918], *Vierteljahres-Bericht...*, jw., k. 145, APL, sygn. 64.
- 21 Korespondencja w sprawie wpisu cmentarza wojennego w Łukowie Łapiguzie do rejestru zabytków, pismo Muzeum Wsi Lubelskiej z 19 września 2013 r. skierowane do Urzędu Miasta w Łukowie (kopia), archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie (dalej: WUOZ w Lublinie).
- 22 M.J. Chromiński, *Działalność III/IX Okręgu Polskiej Organizacji Wojskowej (Siedlce) w latach 1914-1918 oraz jej wkład w powstanie i organizację 22 siedleckiego pułku piechoty*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2011, nr 4, z. 33, s. 111, http://www.caw.wp.mil.pl/plik/file/biuletyn/r4/r4_3.pdf
- 23 Urząd Wojewódzki Lubelski [1919-1939], Wydział Komunikacyjno-Budowlany, *Korespondencja ogólna dotycząca grobownictwa wojennego (1923)*, APL, sygn. 3191.
- 24 Urząd Wojewódzki Lubelski [1919-1939], Wydział Komunikacyjno-Budowlany, *Wykazy cmentarzy i mogił wojennych województwa lubelskiego*, b.d., k. 18, APL, sygn. 3203.
- 25 Tu odwołujemy się do ustawy o grobach i cmentarzach wojennych w brzmieniu z 1933 r. (Dz.U. RP z 30 maja 1933 r., nr 39, poz. 311).
- 26 Także współcześnie Wojewódzki Komitet Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Lublinie uznał, że cmentarz w Łukowie Łapiguzie jest cmentarzem wojennym. Korespondencja w sprawie wpisu cmentarza wojennego w Łukowie Łapiguzie do rejestru zabytków, pismo WKOPWiM w Lublinie z 30 października 2013 r. (kopia), archiwum WUOZ w Lublinie.
- 27 Urząd Wojewódzki Lubelski [1919-1939], Wydział Komunikacyjno-Budowlany, *Ogólny plan robót w zakresie grobownictwa wojennego na terenie województwa lubelskiego (1932-1934)*, k. 8, APL, sygn. 3233.
- 28 Urząd Wojewódzki Lubelski [1919-1939], Wydział Komunikacyjno-Budowlany, *Stan i remont cmentarzy wojennych (1937-1939)*, k. 53, APL, sygn. 3230.
- 29 Jw., k. 54, 55.
- 30 Jw., k. 57.
- 31 Jw., k. 53-69.
- 32 WUOZ w Lublinie, Rejestr zabytków nieruchomości województwa lubelskiego, Decyzja Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, znak: KD.5140.3.1.2014, z 15 stycznia 2014 r.
- 33 *Historyczna galeria miasta Łuków*, <http://www.galeria.lukow-historia.pl/index.php>

Bibliografia

Literatura:

Chromiński M.J., *Działalność III/IX Okręgu Polskiej Organizacji Wojskowej (Siedlce) w latach 1914-1918 oraz jej wkład w powstanie i organizację 22 siedleckiego pułku piechoty*, „Rocznik Ar-

chiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2011, nr 4, z. 33, s. 83-116, http://www.caw.wp.mil.pl/plik/file/biuletyn/r4/r4_3.pdf

Dąbrowski M., *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004.

Krasicki A., *Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916*, Warszawa 1988.

Neiberg M.S., Jordan D., *Front wschodni 1914-1920. Od Tannenbergu do wojny polsko-bolszewickiej*, Poznań 2010.

Raspisanije suchoputnych wojsk 1836-1914, Sankt-Petersburg 1914.

Rubacha J., *Korpus Landwehry w bojach o Baranowicze latem 1916 roku*, „Słupskie Studia Historyczne” 2010, nr 16, s. 69-88, <http://ssh.apsl.edu.pl/baza/wydawn/ssh016/rubacha.pdf>

Schubert J., *Pochówki żołnierskie w tradycji historycznej do czasów I wojny światowej. Powstanie cmentarzy wojskowych*, „Czasopismo Techniczne” 2011, z. 16, s. 173-200, http://suw.biblos.pk.edu.pl/resources/15/13/19/15/r5395/SchubertJ_Pochowki-Zolnierskie.pdf

Schubert J., *Służby grobownicze armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej w czasie I wojny światowej (1915-1918)*, „Czasopismo Techniczne” 2011, z. 16, s. 200-224, https://suw.biblos.pk.edu.pl/resources/15/13/19/16/r5396/Schubert_SluzbyGrobownicze.pdf

Szydłowski T., *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Warszawa-Lublin-Łódź-Kraków 1919.

Wiercieński H., *Opis statystyczny guberni lubelskiej*, Warszawa 1901.

Dokumenty:

Archiwum Państwowe w Lublinie

Cesarstwo-Niemieckie Wojskowe Gubernatorstwo w Łukowie [1915-1918], *Vierteljahres-Bericht des Kaiserlich Deutschen Militärgouvernements Łuków für die Zeit von 26 März bis 28 September 1918*, sygn. 64.

Urząd Wojewódzki Lubelski [1919-1939], Wydział Komunikacyjno-Budowlany, *Korespondencja ogólna dotycząca grobownictwa wojennego (1923)*, sygn. 3191; *Ogólny plan robót w zakresie grobownictwa wojennego na terenie województwa lubelskiego (1932-1934)*, sygn. 3233; *Plany cmentarzy wojennych na terenie województwa lubelskiego*, b.d., sygn. 3236; *Stan i remont cmentarzy wojennych (1937-1939)*, sygn. 3230; *Wykazy cmentarzy i mogił wojennych województwa lubelskiego* b.d., sygn. 3203.

Obwieszczenie z 27 kwietnia 1916 r. w sprawie ustanowienia nowej formy małego wspólnego herbu, przeznaczonego dla wspólnych instytucji Monarchii austro-węgierskiej, *Dziennik Ustaw państwa dla królestw i krajów w Radzie Państwa reprezentowanych*, 1916, nr 125.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie
Korespondencja w sprawie wpisu cmentarza wojennego w Łukowie Łapiguzie do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków nieruchomości województwa lubelskiego, Decyzja Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, znak: KD.5140.3.1.2014, z 15 stycznia 2014 r.

Źródła internetowe:

Historyczna galeria miasta Łuków, <http://www.galeria.lukow-historia.pl/index.php>

Summary

Military cemetery in Łuków Łapiguz

The existing military cemetery in Łuków Łapiguz has been operating at least since August 1914. In these times it served as the place of burial of the soldiers died in the field hospital located at the area of the Russian barracks in Łapiguz. Ensuring proper interment to the soldiers responded to the postulates of the Alexander Committee for the Wounded operating in St. Petersburg, recommending burials in a separated location and commemorated with a cross or monument.

At the end of August 1915, under the pressure of the summer offensive of the Central Powers, the Russian army retreated towards east outside the territory of the Kingdom of Poland. In September 1915, the military operations in the Vistula and Bug Rivers basin were discontinued. That is when the barracks in Łapiguz were seized over by the German garrison.

The areas under the German occupation were divided into military governments, among others with the seat in Łuków, subordinate to the General Government in Warsaw. The tasks of the German Imperial Military Government in Łuków included care of the graves of the fallen soldiers at the subordinated territory of two Poviats: Łuków and Garwolin.

In 1917, the reorganization plan for cemetery in Łuków Łapiguz was completed. The cemetery established by the Russians was transformed from the place of burial into the memorial.

The cemetery was designed along the N-S axis marked out as the main alley leading from the representational entrance to the chapel closing the perspective of the axis. Two transversal alleys divided the cemetery into smaller sections: in the southern part – the sections with graves, sections with stone monuments commemorating the soldiers of the Russian Army (towards west) and German and Austro-Hungarian army (towards east) in the centre, and the wooden, single-tower chapel in the north.

On 11 November, 1918 the German garrison in Łuków Łapiguz was disarmed by the district contingent of the Polish Military Organization. Upon incorporating the PMO contingents into the Polish army, the garrison service was performed by the company, which, on May 1919, was incorporated into the organized reserve battalion of the 22th Siedlce infantry regiment.

The other burials at the cemetery took place during the operations of the 1920 Polish-Soviet War. During the Second Polish Republic, the cemetery was governed by the Polish military authorities: Office for War Graves Protection at the General District Command followed by the War Graves Department at the District Public Works Directorate at the Lubelskie Voivodeship Office after 1922. According to the official documents, the war cemetery in Łuków Łapiguz was one of the largest cemeteries at the territory of the Lubelskie Voivodeship. Following data of

the 1920s registers, the number of burials in the individual and mass graves was as follows: 208 soldiers of the Austrian army, 1009 – Russian, 36 – German and 548 not classified soldiers, i.e. 1801 soldiers in total.

The action of war cemeteries consolidation has been carried out on successive basis until 1933. The intention behind maintenance of the cemetery in Łuków Łapiguz was its use as mass cemetery. Renovation works, including repair of the fencing made of squared wood, making grave symbols and raising 919 graves for the individual and mass burials, have been planned. The works were performed until spring 1939. The final period of the cemetery's operation dates back to 1939-1944 and covers the burials of the 3rd Reich army soldiers.

The wooden chapel burnt in 1972. No stone monuments survived. However, an original wooden grave monument in a minaret form commemorating the Muslim soldiers is among the very few survivors. It was relocated from the cemetery to the District Museum in Lublin and to the Open Air Village Museum in Lublin on later date.

Earth graves have disappeared in time. It was commonly believed that the cemetery held fewer bodies than counted down in the statistics of the inter-war period. In 1997, the bodies of the WWII German soldiers were exhumed.

In 2014, the cemetery was entered into the list of monuments of the Lubelskie Voivodeship. The proceedings included an archive inquiry, which resulted in discovering, among others, the cemetery plan and numerical data from the inter-war period registers.

